

УСВІДОМЛЕННЯ ПРАВА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СВОБОДИ, РІВНОСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ В ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ ТА ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Усвідомлення права відбувається у свідомості людини як відображення його ціннісних орієнтирів, якими є зокрема справедливість, рівність, свобода, честь і гідність людини, її невід'ємні права, які встановлені споконвіку самою природою. І лише зайнявши належне місце у свідомості законодавців, правові ціннісні орієнтири та установки формують соціально значущий зміст права. Як слушно зазначається в літературі, «саме через зміст правового припису й виявляється етичне кредо та моральне обличчя нормотворця» [1, с. 5].

Ціннісні орієнтації та установки — це, по-перше, відображення позитивних властивостей дійсності у свідомості суб'єкта, по-друге, це прагнення і схильність суб'єкта до досягнення цінностей, підхід до фактів навколишньої дійсності крізь призму наявних і бажаних цінностей. Водночас, як знання про цінності, так і скерованість на їх досягнення — невід'ємні від знань про все, що їм протистоїть, тобто про антицінності [2, с. 78].

Зароджуючись у свідомості окремих індивідів, провідні ціннісні ідеї з часом стають надбанням суспільної свідомості, втрачаючи авторство, оскільки в історії розвитку ідей важко встановити, «як зародилася думка в індивідуальній свідомості, як вона себе зрозуміла, як перейшла до інших людей, до перших неофітів, як видозмінювалася» [3, с. 171].

Отже, на підставі розуміння того, що таке право і яким воно має бути, відбувається свідоме фіксування, закріплення існуючих суспільних відносин, соціальних благ та цінностей в процесі правотворчої діяльності. Тобто, питання належного рівня правової свідомості в осіб, які створюють право через свою професійну діяльність, має чи не першочергове значення.

Правосвідомістю І. Льюїс вважає відображення у суспільній свідомості чинного права, це природне відчуття права і правоти або особлива духовна скерованість інстинкту відносно до себе та інших людей [4, с. 231].

О. Скаун характеризує правосвідомість (англ. legal awareness) як «систему ідей, уявлень, емоцій і почуттів, що виражають ставлення особи, групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом» [5, с. 677].

Правосвідомість не лише відображає об'єктивний світ, а й багато в чому діє, створює його — бере участь у регулюванні поведінки, а також у визначенні тих відносин суспільного життя, які мають потребу в правовій регламентації.

Високий рівень правосвідомості, на думку О. Скаун, вимагається не лише від творців юридичних норм, законодавців, а й від усіх громадян держави, при цьому «ключовий пункт правосвідомості — усвідомлення людьми цінностей права, прав і свобод людини й оцінка діючого права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних документах про права людини. Це означає, що міжнародна гуманітарна правосвідомість має пріоритет перед національною» [5, с. 678].

На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу — право як систему правових норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку, і зрештою, правову систему в цілому [6, с. 83].

Ключовою основою правосвідомості є усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини і оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини: «Загальній декларації прав людини», «Європейському соціальному статуті», «Міжнародному пакті про громадянські та політичні права» тощо. Правосвідомість не тільки відображає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує її

на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх.

Актуальне значення має правосвідомість в правотворчій діяльності держави, в застосуванні права державними органами і посадовими особами. Відповідно до правової свідомості виробляється зміст та форма нормативних актів. Правова свідомість зобов'язує в доступних формах викладати юридичні положення. У розробці найважливіших правових актів велику роль відіграє суспільна свідомість. Правосвідомість допомагає дати справедливую оцінку конкретному юридичному факту, оцінити зміст певного юридичного документа.

В даному аспекті правомірно говорити про професійну правосвідомість. Вирішальне значення для визначення сутності професійної правосвідомості має співвіднесення предмета її відображення з метою. Результатом є усвідомлення необхідності правового регулювання відповідних суспільних відносин або ж внесення необхідних змін до існуючого правопорядку.

Сутність професійної правової свідомості конкретизується у її змісті — системі притаманних даній професійній групі правових знань, оцінок, уявлень, стереотипів, традицій, звичок, ціннісних орієнтацій тощо [7, с. 19].

У процесі практичної діяльності, пов'язаної з правотворчістю, застосуванням права, розвивається юридичне мислення, формуються та удосконалюються такі форми прояву правосвідомості, як професійні навички, звички, традиції. Найбільш виразно професійна правосвідомість відображається у правотворчій та правозастосовній діяльності. Неабияка роль професійної правосвідомості підкреслюється самим законодавцем, який зобов'язує відповідних посадових осіб у своїй діяльності керуватися вимогами закону та правосвідомістю.

Для професіоналів, що творять право (закони), правова підготовленість має визначальне значення. Вона повинна відповідати вимогам сучасної науки й практики, відрізнятися обсягом, глибиною й формалізованим характером знань принципів і норм права, а головне — це вмінням їх застосовувати. Професіонала має відрізняти не просто стійко-позитивне відношення до права й практики його застосування, а й солідарність із правовими приписами, розуміння корисності, необхідності й справедливості його застосування, звичка дотримання закону. Особливості правового розуму й правових почуттів виражаються в особливому професійному розсуді, що є джерелом пропозицій із вдосконалення правового регулювання, зняття й нейтралізації протиріч, що виникають у процесі правозастосовної практики. Для професійної правосвідомості характерний високий ступінь усвідомленості й міцності правових установок і ціннісних орієнтацій, прагнення до реалізації в житті досягнень юридичної думки й культури, принципів і цінностей права.

У процесі законотворчості особливого значення набуває діалектичне поєднання трьох різних видів (або рівнів) свідомості, а саме: повсякденного, що безпосередньо емоційно відображає правові відношення людей у їх поточній життєдіяльності; практичного, що заснований на досвіді законодавчого розвитку; наукового (теоретичного), пов'язаного із дослідженням того кола явищ, пізнання яких є необхідним для вирішення законодавчих проблем.

Теоретична правосвідомість відображає певну правову ідеологію, якою є правові теорії, систематизовані наукові ідеї, погляди, сукупність інтелектуальних установок і парадигм.

Ідеологічний фактор (правова ідеологія), на відміну від інших факторів, завжди присутній у процесі формування права. Він є завжди вирішальним фактором. Саме внаслідок вступу в дію ідеологічного фактору й настає етап розвитку права формування суспільної закономірності (найбільш прийнятної моделі правового регулювання суспільних відносин). Про особливу роль правосвідомості серед інших ідеологічних факторів неодноразово підкреслювалося в юридичній літературі [8, с. 17]. Вона є обов'язковою формою, через яку повинні пройти потреби й інші форми суспільної свідомості (особливо моральні, політичні погляди), щоб втілитися у вигляді правових ідей і правових вимог. У свою чергу, в сукупності правові ідеї й правові вимоги створюють найбільш прийнятну модель правового регулювання тих або інших суспільних відносин.

Щодо свідомості у правотворчій діяльності, то в літературі її визначають також як один із критеріїв класифікації юридичної техніки. Стосовно свідомості юридична техніка розглядається як суб'єктивне явище (майстерність юриста) або об'єктивне явище (сукупність певних засобів, прийомів, способів; рекомендацій, правил, вимог; певна теорія і предмет її дослідження) [9, с. 14].

Виступаючи безпосереднім джерелом права, правосвідомість знаходить вираз у правових актах, здійснює вплив на сам процес та результати правотворчості. Відповідно до змісту правової свідо-

мості виробляються зміст та форма юридичних актів, визначаються структурні особливості окремих норм права та правового акта в цілому. Разом з ідеологією правова психологія слугує корегуючою засадою в процесі розробки, обговорення та прийняття нормативних актів. Їх мова, термінологія та кож відповідують існуючим у суспільстві правовим уявленням, рівню розвитку правової культури законодавців та громадян» [10, с. 453].

Останнім часом в юридичній літературі виокремлюють такий вид правосвідомості, як деонтологічна правосвідомість, яка передбачає передусім усвідомлення особою її призначення і власної соціальної й моральної відповідальності. Деонтологічна правосвідомість прямо впливає на розвиток і формування професійної культури. Йдеться про професійне знання правових і моральних норм та принципів, про професійне ставлення до норм позитивного права (солідарність із ними, переконаність у справедливості, корисності й необхідності), про професійні вміння, про прийоми і навички, про звичку дотримуватися закону, про професійний етикет і етику, а також про наукову організацію праці [11, с. 43-44].

У зв'язку з вищезазначеним, у літературі прийнято говорити про юридичну етику, суб'єктом якої є спеціаліст, який безпосередньо реалізує у професійній практиці своє ставлення до законотворчої та правозастосовної інституційної діяльності. Предметом юридичної етики є ставлення спеціаліста, професіонала до сенсу й цінності права, законодавчих норм, правил, а також реалізація даного ставлення у професійній діяльності. Інструментальний характер такого визначення полягає у тому, що воно може бути ключем до морально-етичної експертизи юридичних документів, що приймаються [12, с. 24-25].

Якщо особа присвячує свою діяльність науковому вирішенню тих чи інших проблем природного чи соціального буття, то вивчення цих проблем певною мірою скеровується саме світорозумінням і світоглядом, притаманним цій особі. Лише за наявності високого рівня правового виховання, правосвідомості, саме юридичного (а не легістського) типу праворозуміння у законодавця, він зможе, на думку В. Шишко, створювати дійсно правові закони, закладаючи основу для побудови правової держави.

Отже, професійна правосвідомість не просто перетинається з відповідними правовими приписами, що існують у державі, а передусім втілюється, оживає в них, правова свідомість становить єдине ціле з моральними переконаннями осіб, які творять право, що є виявом певного професійного рівня правової культури.

Світоглядні позиції завжди поєднуються з моральною культурою особистості, якою є якісна характеристика морального розвитку та моральної зрілості особистості, що виявляється на трьох рівнях: 1) культура моральних почуттів, яка є виразом здатності особи до співчуття, співпереживання, милосердя; 2) культура етичного мислення як раціональна складова моральної свідомості, що виражається у знанні моральних цінностей, вимог суспільства, у здатності людини свідомо обґрунтувати цілі й засоби діяльності, здійснювати обґрунтований моральний вибір; 3) культура поведінки, через яку реалізуються поставлені й прийняті моральні цілі та здійснюються вчинки відповідно до вимог етикету, правил. Висока моральність корелює з кваліфікованою професійною діяльністю. Професіонал і дилетант мають різну моральну філософію. Професійне дилетантство завжди є аморальністю. Воно шкодить не менше, ніж бездіяльність, крадіжка чи зловживання. Навіть глибокі професійні знання, високі організаторські характеристики, інтелектуальні здібності знецінюються, якщо людина нехтує моральними принципами [13, с. 127-128].

Важливим досягненням права є конституція держави. Вона надає можливість у загальних рисах скласти уявлення про правову культуру суспільства. При цьому слід розуміти, що дана культура суспільства є результатом соціально-правової активності окремих індивідів, колективів та інших суб'єктів права [14, с. 290]. Вказана активність відбувається в межах певних професійних обов'язків та посадової компетенції, а тому прояв правової культури у даному випадку має професійний характер.

Отже, найважливішим ціннісним критерієм права, правової культури особи та її діяльності, є мораль. Закономірності розвитку всіх внутрішніх сил людини виявляються насамперед через мораль, її норми, принципи, правила.

Мораль і право розвиваються на єдиному фундаменті загальнолюдських цінностей. Хоча норми права мають писаний характер, а норми моралі живуть у суспільній свідомості, і мораль, і право є розгорнутою системою правильної поведінки, яка охоплює практично всі сфери суспільних відносин. Право і мораль формують еталони, які включаються в ціннісно-нормативну функцію суспільства. Норми моралі справляють активний вплив на створення та реалізацію правових норм, на зміцнення законності та правопорядку.

Однак досить поширеним явищем у сучасному суспільстві є те, що дані суспільні цінності не стають цінностями окремої особи. Саме це є величезним підґрунтям того, що навіть самий справедливий і правовий закон може залишитися лише чудовою прокламацією, якщо його цінність змісту та мети не співпадають із внутрішнім переконанням особи, не оживають у її свідомості. Це стосується, передусім, посадових осіб державних органів (особливо правотворчих та правозастосовних), які також є носіями певної моралі і мають певні уявлення про добро і зло. Їх моральні погляди справляють вплив на зміст нормативно-правових актів, що приймаються, на їх тлумачення, на відношення громадян до права і державних органів, на «здоров'я» всього суспільства. Таким чином, аморальний стан свідомості посадових осіб може «вбити» право, яке або бажає жити, або тільки-но народилося у вигляді певного нормативно-правового акта.

Саме тому величезна увага і державних органів, які творять та застосовують право, і науковців, які досліджують державно-правові явища, має приділятися «зламові» старих, віджилих і відкинутих стереотипів, які ще мають місце з часів радянської доби, коли людина існувала для держави. Якщо цього не відбуватиметься, то усі зусилля України досягти європейських стандартів будуть марними. Слід змінити стиль мислення та поглядів, здійснити переоцінку пріоритетів у власній свідомості перш ніж намагатися усвідомити і прийняти нові, дієві та дійсно цінні стандарти, якими живе увесь цивілізований світ [15, с. 14-15].

Отже, рівень професійної правової культури має сягати світових стандартів, які направлені на визнання верховенства природного права над законом, на визнання людини як найвищої соціальної цінності та зведення власних інтересів у професійній діяльності на найнижчий щабель в ієрархії ціннісних орієнтацій.

Під професійною правовою культурою як складової культури особи в літературі останнім часом розуміють передусім таке: 1) здатність до виконання вимог загальнолюдських абсолютних моральних принципів і норм природного права; 2) знання правових та інших соціальних норм, які набуваються з урахуванням досвіду професійної діяльності попередників; 3) уміння й навички реалізовувати вказані норми та правила в процесі своєї професійної діяльності, готовність виконувати свій професійний обов'язок, діяти правомірно в будь-якій ситуації, маючи за головну мету розбудову демократичної, соціальної, правової, національної держави [16, с. 7].

У затверджених V з'їздом Спілки юристів України «Основних засадах професійної етики юристів України» підкреслено: «Професійна етика юристів виступає важливою передумовою реалізації можливостей і потенціалу правників у професійній діяльності та складає певні морально допустимі стандарти поведінки членів кожної професійної групи юристів. Поведінка юристів, що працюють в органах державної влади, повинна сприяти створенню умов для сумлінного виконання службових повноважень ними особисто й іншими співробітниками державних інституцій» [17].

Отже, професійна правова культура ґрунтується на морально-етичних та правових нормах.

В юридичній літературі під мораллю розуміють систему норм, принципів, правил поведінки, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень про добро та зло, обов'язок, справедливість, честь і забезпечуються особистим внутрішнім переконанням, традиціями (що склалися у даному суспільстві) та засобами громадського впливу.

Наведене поняття свідчить, що моральні норми мають історичний характер виникнення, формуються під впливом таких категорій, як добро, зло, чесність, справедливість. Вони охоплюють майже всі сфери життєдіяльності суспільства: економіку, політику, право тощо. Але у «чистому» вигляді моральне регулювання поширюється на порівняно вузьку сферу міжособистісного спілкування (дружба, кохання, взаємодопомога та ін.) [18, с. 274].

Таким чином, мораль здійснює суттєвий вплив на формування права і це набуває особливого значення у зв'язку із всесвітнім визнанням прав людини, цінності й гідності людської особистості.

Використані джерела:

1. Ковальський В.С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В.С. Ковальський, І.П. Козінцев. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 192 с.
2. Шишко В.В. Культурологічні аспекти правотворчості: [монографія] / В.В. Шишко. — Львів: Львів. ун-т внутрішніх справ, 2006. — 188 с.

3. Дубровский Д.И. Проблема идеального / Д.И. Дубровский. — М.: Мысль, 1983 — 228 с.
4. Ильин И.А. Собрание сочинений: [в 10-ти т.] / И.А. Ильин. — М.: Русская книга, 1994. — Т. 4. — 580 с.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): [підручник] / О.Ф. Скакун. — Х.: Еспада, 2006. — 776 с.
6. Занік Ю. Інтелектуальна культура юриста: філософсько-психологічне обґрунтування / Ю. Занік. — Львів: Бак, 2002. — 100 с.
7. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов / Н.Я. Соколов. — М.: Наука, 1998. — 224 с.
8. Правотворчество в СССР / [под ред. А.В. Мицкевича]. — М.: Юрид. лит., 1974. — 319 с.
9. Биля І.О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 — «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.О. Биля. — Х., 2003. — 201 с.
10. Общая теория государства и права: Академический курс в 3-х томах / [отв. ред. М.Н. Марченко]. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Норма, 2007. — Том 3: Государство, право, общество. — 712 с.
11. Сливка С.С. Юридична деонтологія: [навч.-метод. посіб.] / С.С. Сливка. — Львів: Світ, 2003. — 115 с.
12. Букреев В.И. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: [учеб. пособ.] / В.И. Букреев, И.Н. Римская. — М.: Юрайт, 1998. — 336 с.
13. Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів: матеріали Міжнародного науково-практичного семінару, 30-31 березня 2005 р.; м. Харків / [редкол.: В.В. Сташис та ін.]. — Х.: К.: ЦНТ «Гопак», 2006. — 170 с.
14. Макаренко Л.О. Правова культура як фактор реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / Л.О. Макаренко // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: [монографія] / [кол. авторів]; [за ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука]. — К.: ТОВ Вид-во «Юридична думка», 2007. — С. 284-311.
15. Львова О.Л. Право живе та дієве (про ціннісні орієнтації права) / О.Л. Львова // Часопис Київського університету права. — 2007. — № 1. — С. 11-17.
16. Ануфрієнко О.А. Професійно-політична культура юриста (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 — «філософія права» / О.А. Ануфрієнко. — К., 2007. — 18 с.
17. Основні засади професійної етики юристів України (затверджені V з'їздом Спілки юристів України) // Юридичний вісник України. — 2001. — № 23. — С. 3.
18. Теорія держави і права. Академічний курс: [підручник] / [за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко]. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.

Плавич С. В. Усвідомлення права як відображення свободи, рівності та гідності особи в правовій теорії та юридичній практиці.

У статті аналізується процес усвідомлення права як відображення ціннісний орієнтирів особи у правовій теорії та практиці.
Ключові слова: усвідомлення права, ціннісні орієнтири, правосвідомість, суспільні цінності.

Плавич С. В. Осознание права как отражение свободы, равенства, достоинства личности в правовой теории и юридической практике.

В статье анализируется процесс осознания права как отражение ценностных ориентиров личности в правовой теории и практике.

Ключевые слова: осознание права, ценностные ориентиры, правосознание, общественные ценности.

Plavich S. The awareness of law as a reflection of freedom, equality, dignity of personality in the law theory and law practice.

The article analyzes the process of realizing the law as a reflection of the value orientation of personality in law theory and practice.

Key words: awareness of the rights, values, sense of justice, public values.